המרחב להתמחות מקצועית באקדמיה
מכון מופ"ת
בית ספר למחקר ולפיתוח תכניות בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות (ע"ר)
המכון הארצי למחקר ולפיתוח בהכשרת מורים ובחינוך

היווצרות המרחב הקבוצתי והחזקתו

ד"ר לירון און*

"וכמו ענן להתגשם
מעל חלקת שדה ריקה
ולהביא לרגבים
את הבשורה הירוקה"
נעמי שמר

תקציר

ראשית חיי הקבוצה היא אירוע של שינוי דרמטי. יש בו מעשה של יצירה כמעט פלאית לצד חשש ושבריריות. במאמר נתחקה אחר תהליך זה, ונדון בפונקציות המאפשרות למנחה להביא את הקבוצה מרעיון לממשות, ובאמצעים המאפשרים הבניית מרחב קבוצתי בטוח ומתמיר בראשית קיומה של הקבוצה.

מילות מפתח: התחלת חיי קבוצה, מיומנויות מנחה, מרחב מעברי, מבנה קבוצתי, חוזה קבוצתי

הקדמה

כמו ראשית החיים האנושיים, גם ראשית חיי הקבוצה היא אירוע ייחודי, כמעט פלאי, של בריאה. מבנה בין-אישי סבוך שלא היה קיים קודם לכן נוצר ומתגשם. בה בעת, תחילת חיי הקבוצה אינה רק אקט של בריאה והתרגשות גדולה, אלא גם של חרדה עזה. בהקבלה לשליש הראשון להיריון האנושי, זהו פרק הזמן שבו קיום הקבוצה עדיין אינו יציב ומוטל בספק, והדיאלקטיקה שבין חיבור ושייכות לבין נתק וזרות נוכחת באקלים הקבוצתי. זהו רגע חמקמק של שינוי והתהוות שיכול להצליח, ועלול להיכשל. ברגע ההיווצרות יש למנחה תרומה משמעותית - הן בשל תרומתו ליצירת המבנה הקבוצתי ולהחזקת המרחב הקבוצתי, הן בשל שתי פונקציות משמעותיות המאפשרות לו ולמשתתפים את קיום הקבוצה: פונקציית החיבור ופונקציית ההתרה.

יצירת המבנה הקבוצתי

על פי רוב, קבוצת ההנחיה מתחילה כרעיון; רעיון המתעבה בתודעה של המנחה. התודעה היא **המבנה הראשון** שבו נוצרת הקבוצה, אולם על מנת שתתגשם, הפונקציה החולמת, היצירתית והחושבת של המנחה זקוקה גם לפונקציה ממשת, למבנה חיצוני לתודעה, וכמובן למשתתפים: סובייקטים המוכנים לקחת חלק בקבוצה, ולמעשה נכונים לתהליך של למידה ושינוי. המשולש הזה שבין מבנה פנימי וחיצוני, פונקציות מתמירות וסובייקטים הוא שילוב הכרחי כדי שהקבוצה תקום

לחיים וגם תמשיך להתקיים. בהקבלה להיריון האנושי ניתן לדמות זאת למעבר מהרעיון שהוא התינוק הנרקם במוחם של ההורים, לצורך ברחם (מבנה), בהפריה (פונקציה מתמירה) ובשני תאי רבייה (סובייקטים) כדי ליצור עובר. לצד אלו יש כמובן צורך בתנאים סביבתיים שיתמכו בהמשכיות חייו של העובר, וגם של הקבוצה, ועל כך בהמשך.

עבודת המנחה, מן הרעיון ועד למפגש הממשי של חברי הקבוצה, היא עבודה של יצירה, ומעורבות בה שתי פונקציות המתהוות תוך כדי מימושן (בדומה לאופן שבו חשמל נוצר כתוצאה מתנועה). הפונקציה הראשונה היא הפונקציה היוצרת: **כוח החיבור**. תחילה המנחה מחבר את החיבור הפנימי שבין הרעיון שהוא הקבוצה, לבין הרעיונות העוסקים בתכנונה ובכינונה. אולם מרגע שהרעיונות יוצאים לפועל, המנחה אחראי - לצד החיבור הפנימי, הממשיך להתקיים כל העת בתודעתו - גם למגוון חיבורים נוספים: החיבורים שבין אנשים, משאבים ונהלים. היכולת לרקום חיבורים ולייצר מבנה ממשי שיוכל לשאת את הקבוצה תשמש את המנחה גם בהמשך דרכו ולאורך כל חיי הקבוצה. למרבה האירוניה, אותה יכולת תסייע לו לאפשר לחברים פרדה משמעותית מן הקבוצה בתום חייה. ואכן שלבי ההתחלה והסיום של חיי קבוצה דומים מאוד. שכן לא רק כוח היצירה והחיבור משמש את המנחה להבנות את הקבוצה, אלא גם **כוח ההתרה:** הפונקציה המפרידה, או מפרקת.

בסיפור הבריאה היהודי האל מתחיל בבריאה בזכות יכולתו להפריד; לראות פוטנציאל במה שנראה לנו ככאוס. האל בורא בכוח המילה. המילה ("יהי אור") המפרידה אותנו מן הממשות של הדבר עצמו ("תוהו ובוהו") ומאפשרת לראות משהו, וכך משהו מתממש - האור. המילה היא פונקציה יוצרת משום שהיא יכולה להפריד את החוויה מהתבוננות על החוויה; לראות פירושו להתרחק ולהפוך משהו מחוויה לאובייקט - דבר שניתן להתבונן עליו ולחקור אותו. כך שפונקציית ההפרדה כרוכה גם היא בעבודת המנחה. לכל אורך חיי הקבוצה על המנחה לעשות שימוש ביכולתו להתבונן בחוויה הקבוצתית ולשיים אותה. מילים הן כלי עבודה עיקרי שיש למנחה. אולם כדי לעשות שימוש נבון ומקדם במילים, על המנחה לשלב בין כוח החיבור לכוח ההתרה. שכן היצירה הכרוכה בעבודת המנחה בתחילת חיי הקבוצה היא גם יכולתו לדמיין בתוך "התוהו ובוהו" הראשוני של קבוצת זרים פוטנציאל לחיבור, ובה בעת גם יכולתו להפריד בין המסה הקבוצתית המתרקמת ולראות את הייחודיות של כל משתתף.

חיבור והתרה, השקעת אנרגיה לצד משיכת אנרגיה, שינוי לצד קביעות, שייכות לצד אינדיבידואליות - כל אלו הם חלק מהעמדה הדיאלקטית הכרוכה ביצירת קבוצה ובהשתייכות אליה. אלו הם קטבים שהן המנחה הן המשתתפים נעים ביניהם. המנחה יכול להוות מודלינג לתנועה בין הקטבים הללו, וההתנסות בקבוצה מאפשרת לו ולכל המשתתפים להתוודע אליהם, לנוע ביניהם, ויתרה מכך - להחזיק את המתח הכרוך בהתנסות זו.

המרחב הקבוצתי והחזקתו

בראשית חייה של הקבוצה המנחה, בסיוע המשתתפים, נדרש ליצור "מרחב קבוצתי", ובהמשך הוא נדרש "להחזיק" מרחב קבוצתי. מושג זה, "המרחב", שאוב מן התאוריה של הפסיכואנליטיקאי דונלד וינקוט (2004), שטבע את המושג "מרחב מעברי" (transitional space) או "מרחב פוטנציאלי" (potential space) - מעין אזור ביניים בין הממשות לבין הפנטזיה שבו מתבצעת התמרה (שינוי באיכות ובמהות): עיבוד של חומרים מציאותיים ודמיוניים והתכתם יחדיו למשהו שונה מזה ומזה. חוויית התכה זו מעוררת חוויה משחקית (playfulness), והיא הדרך האנושית הבסיסית ללמידה שאינה חיקוי גרידא, למידה שיש בה פוטנציאל לשינוי הקיים במקום שיעתוקו.

ויניקוט (2004) ממשיג כמה תנאים שיאפשרו למרחב המעברי להיות בעל פוטנציאל יצירתי וממיר. באופן דומה, כדי שתיווצר בקבוצה חוויה משחקית ויצירתית שתוביל לשינוי, הקבוצה צריכה להיות מרחב ביניים ייחודי. ויניקוט מציג שני איומים על היכולת המשחקית: האחד מגיע מבפנים, מחיי הנפש, והאחר מגיע מבחוץ, מהסביבה. המרחב יכול להתקיים רק אם לא יוכנע על ידי מציאות פנימית סוערת מדי (דוגמת צרכים גופניים דחופים, תוקפנות, מיניות, חרדה וכו'), ולא ייחדר על ידי איומים מהמציאות החיצונית (דוגמת איום על החיים, קטיעת רצף המפגשים וכו'). כאשר רמת הוויסות האישי טובה דייה, והסביבה מאפשרת דייה, מתקיים איזון שברירי המאפשר לאדם להיות קשוב דיו למסרים הפנימים והחיצוניים הנקלטים בתודעתו, ובה בעת להיות משוקע דיו בהיווצרות תהליך למידה חדש, שבו הוא מתמיר מידע המגיע אליו מן הסביבה החיצונית והפנימית לידי יצירה מחודשת.

בשל האופי השברירי של המרחב המעברי (לוריא, 2002) נדרשת לבוא לידי ביטוי פונקציית מנחה נוספת, פונקציה שהיא הרחבה של יכולות החיבור וההתרה שהזכרנו - פונקציית **ההחזקה** (holding). גם המושג "החזקה" שאוב מהתאוריה

של ויניקוט, והוא מתאר את האופן שבו על המבוגר לדאוג לתמוך בתינוק ולספק את צרכיו כדי להעניק לו את האשליה ההכרחית של ביטחון מוחלט. ניתן לראות בהחזקה את הפונקציה ההורית, המאפשרת לרך הנולד את האשליה כי על אף החוויה הטראומטית של הלידה הוא עדיין "עטוף ברחמים", מוגן ומצוי בסוג של רחם שמחוץ לרחם. ההחזקה היא לפיכך פונקציה המכוננת מבנה ברמת המציאות הפנימית והחיצונית כאחת.

בתרגום לחיי הקבוצה, החזקה היא הביטוי של אחריות המנחה ליצירת מבנה טוב דיו שבתוכו יוכל להתקיים המרחב המעברי עבור המשתתפים. עבור המנחה, החזקת המרחב אינה רק עמדה נפשית, אלא היא כרוכה בשלושה היבטים: תמיכה מעשית בכינון הקבוצה, תמיכה רגשית במשתתפים, וכינונו של מרחב המאפשר שיח ולמידה (און, 2021). תמיכה מעשית מתבטאת בנטילת אחריות לפרטים הרבים, קטנים כגדולים, ה"יוצרים" את המפגש הקבוצתי ומאפשרים למבנה הקבוצתי להתממש ולהתקיים ברציפות: מקום להיפגש בו, כיסאות, מזון, הפסקות, הודעות וכו'; החזקה רגשית של המשתתפים, המתבטאת בעידוד אקלים של אמון וביטחון בקבוצה. כינונו של מרחב המאפשר שיח ולמידה הוא פועל יוצא של תפקידי ההחזקה שהוזכרו, לצד יכולתו של המנחה לעודד את המשתתפים לקחת חלק פעיל במשימה הקבוצתית, תהא אשר תהא.

כמו שאר הפונקציות שסקרנו, גם אופן ההחזקה אינו ידוע מראש ואחיד, אלא מתממש תוך כדי התהוות. אומנם יש עקרונות כללים להחזקת קבוצה, אולם לכל קבוצה דרושה החזקת מרחב שונה, כמו שלכל תינוק דרושה הורות אחרת. לכן המנחה אינו יכול לבוא מראש עם דגם החזקה נוקשה; עליו ללמוד תוך כדי החזקת המרחב את הקבוצה, ובו בזמן הקבוצה לומדת אותו. כך נוצרת מעין החזקה הדדית - החזקת קבוצה מנחה - של המרחב.

החוזה הקבוצתי שבו מובהרים הציפיות, הסטינג, התכנים, מסגרות ההתקשרות וכו' הוא ביטוי קונקרטי של החזקה הדדית זו. אולם כמו ההחזקה גם החוזה, אף שהוא אקט הצהרתי חד-פעמי, פתוח לשינוי מתמיד. אומנם תוכני החוזה חשובים, אולם הם רק תחילת הדרך; חשוב מהם הוא עצם קיומו כמסמן את האפשרות של חברי הקבוצה והמנחה לבחור יחדיו ולייצר מרחב ביניים קבוצתי שבו כולם יחוו תהליכי שינוי. למעשה, כל עוד מגיעים חברים למפגש הקבוצתי החוזה מתחדש, משתנה ונחתם שוב ושוב, ממש מדי פגישה, גם אם הדבר אינו מדובר.

עוד נציין כי החזקה לבדה אינה יכולה להבטיח את הפיכת המרחב הקבוצתי למרחב פורה ללמידה. כאן נדרשות, כאמור, גם פונקציות החיבור וההתרה של המנחה, וכמובן המוטיבציה של המשתתפים להיות משוקעים ולהתחבר יחדיו על אף השונות - ולמעשה בגללה. זאת ועוד, החזקה מתבטאת לא רק במעורבות גדולה של המנחה, אלא גם ביכולתו לדעת מתי לא להתערב, וכיצד לפתח בחברי הקבוצה אחריות לקחת את גורלם בידיהם וליצור יחדיו מקום בטוח דיו שיהיו בו אמון, סקרנות, תקשורת גלויה, ביטוי רגשי מותאם, ויתאפשרו בו תהליכי התמרה, שינוי ולמידה משמעותיים עבור כלל המשתתפים.

סיכום

הנחית קבוצה היא מעשה של בריאה ויצירתיות. מעשה המתחיל בצירוף רעיונות במבנה התודעה של המנחה, ממשיך ביצירת מרחב ביניים משחקי שבו המנחה "משחק" עם רעיונותיו לכדי יצירה חדשה, ומשתקף באופנים השונים שבהם המשחק האישי הופך למשחק קבוצתי ולמרחב פוטנציאלי ללמידה ולהתנסות עבור כלל משתתפי הקבוצה. זהו תהליך רב-קצוות ושבריריי, אולם בידי המנחה ובידי המשתתפים ישנה היכולת להחזיקו ביחד בזכות הפונקציות האנושית של חיבור, התרה, משחקיות והחזקת מרחב. פונקציות אנושיות אלו מאפשרות לכולנו ללמוד וליצור במסגרת בין-אישית וקבוצתית.

מקורות

און, ל' (2021). "ארץ חדשה": גילוי, משחק ויצירה בתחילת הדרך בהוראה. בתוך א' שץ-אופנהיימר (עורכת), **חונכות: תיאוריה, מחקר ומעשה** (עמ' 29-52). רסלינג.

ויניקוט, ד"ו (2004). **משחק ומציאות** (י' מילוא, תרגום). עם עובד.

לוריא, ל' (2002). המשחק והמתח הכרוך בו: בעקבות ויניקוט. בתוך א' פרוני (עורכת), **המשחק: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר** (עמ' 88-103). ידיעות אחרונות וספרי חמד.